

In riguardo di buon governo et della preservatione di questo stato: Dubrovačka Republika i kužne epidemije – slučaj iz sredine 17. stoljeća

Rad prati diplomatsku komunikaciju koju je Dubrovačka Republika od 1656. pa do 1660. vodila s Rimom, Napuljskim Potkraljevstvom, Venecijom i njenim istočnojadranskim dužnosnicima, u vezi slučajeva kuge na Apeninu, ali i na istočnom Jadranu. Uočljive su dvije razine aktivnog angažmana Republike protiv kužnih epidemija: stroge mjere predostrožnosti (karantena i dr.) te aktivna uloga Dubrovčana unutar svojevrsnog lanca kolektivne odgovornosti koji je pretpostavljao prosljeđivanje vijesti u vezi pojave bolesti na određenom prostoru kako bi se omogućila zajednička koordinacija i preduhitrile nesagledive posljedice kužnih epidemija. Članak prati i sveprisutan imagološki motiv dobre i odgovorne Vlade, u smislu potvrde integriteta dubrovačke sanitarne politike te sprečavanja negativnih ekonomskih efekata, s obzirom da je svaka diskreditacija po pitanju zdravlja priječila pristup dubrovačkim brodovima u strane luke.¹

Uvod

Kandijski rat u povijesnom kontekstu jadranskog *seicenta* ispisao je iznimno dramatične stranice. Protegao se na razdoblje od dvadeset pet godina, s ciklusima neujednačenoga ratnog intenziteta koji su se manifestirali, s jedne strane, sukladno mogućnostima same Venecije, a s druge pak strane, sukladno trendovima unutar Osmanskog Carstva. Dubrovačka Republika iskusila je dinamiku Kandijskog rata koja je proizlazila iz mletačko-osmanskih odnosa koji su se očitovali uzduž njihove zajedničke istočnojadranske granice.² Neutralna Dubrovačka Republika nije samo strepila za svoj opstanak, već je podjednako bila prisutna i bojazan od osmanskog napredovanja te mogućih posljedica za cijeli Apeninski poluotok. U početku Kandijskog rata, osim uobičajenih trzavica uzduž granične linije, u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji nije bilo značajnijih ratnih operacija. Oko sredine 50-tih godina 17. stoljeća osmanski se pritisak intenzivirao. Od 1655. upadale su sve

¹ Ovaj članak predstavlja rezultat autorovih najnovijih istraživanja dubrovačke diplomatske prakse 17. stoljeća u okviru projekta „Moderne europske diplomacije i istočni Jadran“ (MEDEA) kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ) u skladu s ugovorom o dodjeli bespovratnih sredstava IP-2019-04-7244.

brojnije osmanske postrojbe i pustošile dalmatinskim zaleđem, pokazujući velike pripreme i trud, koji se od istog tog Turčina čine po moru, a naročito kopnom.³ Od sljedeće godine u Jadran upadaju i ulcinjski gusari i oni sa sv. Maure, pljačkajući mletačko i dubrovačko brodovlje.⁴ Papinske su galijske od 1657, potom 1658, 1659, kao i 1660. sudjelovale uz bok mletačkima nastojeći slomiti osmanski pritisak na Kretu.⁵ Istovremeno, uz ratne epizode, taj težak, i kako se to navodi u dubrovačkim dopisima, izuzetno poguban period (*nelle correnti calamitose congiunture de tempi*), na Jadranu i Mediteranu obilježile su i kužne epidemije predstavljajući dio tog istoga mediteranskog životnog ciklusa.⁶ Ciklusi izbijanja epidemija ovisili su o više faktora,⁷ no sve raširenija praksa karantene prekinula je duge valove zaraze koji su do 17. stoljeća tako često zahvaćali Europu i Mediteran. Međutim, periodi rata, prvenstveno zbog veće pokretljivosti ljudstva, pojave gladi, kao i poremećenog nadzora od strane državnog aparata, povećavali su rizik od širenja epidemije.⁸ Sve te okolnosti kumovale su slučajevima kuge koje ovom prilikom spominjemo.

*Novosti iz svijeta primili smo s tolikom žalošću...
- slučaj kužne epidemije iz 1656.*

Rim je zahvaljujući svom duhovnom naslijeđu kao i univerzalnim ingerencijama rimskog biskupa predstavljao centripetalnu točku čitavog zapadnog kršćanstva.

² O tome više u VAREZIĆ 2018a: 206-293.

³ Archivio Apostolico Vaticano (AAV), *Segreteria di Stato, Principi*, vol. 79, fol. 302r. Pismo Senata Aleksandru VII, 9. 12. 1656: „Hora presentendo i grand'apparati e sforzi, che dal medemo [Turco] si fanno per mare e specialmente per terra, sicuri noi del paterno affeta della S.tà Vra. dovemo con ogni fiducia scoprirle le nostre necessità.....”.

⁴ MAYHEW 2008: 44.

⁵ PASTOR 1932: 370-375.

⁶ Nakon početnog udarca pandemije crne smrti (1346-1353), epidemije kuge ponavljale su se u mediteranskom svijetu i tijekom ranonovovjekovlja. Ovaj članak referira se na epidemiju prisutnu u Italiji tijekom 1650-ih godina. Počevši od kasnog 17. stoljeća, epidemije kuge velikih razmjera u zapadnoj Europi postupno su jenjavale. Velika londonska kuga 1665. i kuga u Marseilleu 1720-1721. smatraju se posljednjim velikim povijesnim erupcijama ove bolesti u zapadnoj Europi, dok su sporadične epidemije i dalje zahvaćale južnu i istočnu Europu, kao što je to bio slučaj s Messinom 1743. i Barijem 1815. Dok se kuga postepeno povlačila iz Europe, ponovljene epidemije pustošile su ruske i osmanske zemlje još i tijekom 18. stoljeća. Štoviše, u nekim dijelovima istočnog Mediterana kuga se zadržala tijekom cijelog 19. stoljeća (VARLIK 2017: 61-62).

⁷ Učestalost pojave bolesti svakako je u velikoj mjeri ovisila o rezistentnosti same bakterije kuge („*Yersinia pestis*“), ali podjednako i o glodavcima među čijim je populacijama kuga oduvijek bila prisutna, prije nego se ugrizom zaražene buhe prenijela na čovjeka. Povoljniji urbanistički standardi tijekom ranonovovjekovlja također će dugoročno rezultirati sve rjeđim pojavama epidemija jer je pojavom smeđeg štakora u europskim gradovima smanjen izravan doticaj čovjeka i glodavaca. Klimatski čimbenik također je igrao određenu ulogu s obzirom da je toplije vrijeme svakako pogodovalo razvoju buhe štakora, kao što je i uvođenje karantenske prakse i sanitarnih mjera značajno utjecalo na daljnje pojave epidemija. (SLACK 1981: 471)

Ujedno je bio i značajno središte svjetovne politike te je kao susretište brojnoga diplomatskog kadra postao uporištem za doradu diplomatskih praksi pružajući široku društvenu mrežu relevantnih kontakata, naročito bitnih pri prikupljanju vijesti i informacija potrebnih za kreiranje političkih smjernica.⁹ Dubrovački Senat s velikim je zanimanjem iščekivao dopise svojih rimskih povjerenika, ne samo zbog obavijesti vezanih za dubrovačke aktualnosti, već i one mnogo širega geopolitičkog konteksta (*novità del mondo*). Uznemirenost koju je Senat iskazivao izostankom standardne dinamike diplomatske pošte iz tog smjera opisan je sljedećim riječima: „želimo učestvovati u novostima iz svijeta, što će nam polaziti za rukom [upravo] zahvaljujući svakom Vašem dopisu“.¹⁰ Nedostatak potrebnih informacija činila je položaj malene Republike još neizvjesnijim. Diplomatske su relacije prema Rimu u periodu Kandijskog rata bile toliko intenzivne da je primjerice Republika tijekom pedesetih godina 17. stoljeća istovremeno od različitih rimskih kurijalnih adresa nastojala ishoditi čitav niz suglasnosti u svezi doista kompleksnih slučajeva, koji su problematizirani najčešće i nekoliko godina.¹¹ Nekoliko dopisa između dubrovačkog Senata i rimskih mu pouzdanika (*confidente*) tijekom ljeta 1656, među mnogobrojnim informacijama u vezi aktualnih diplomatskih poslova koje su Dubrovčani vodili pri Rimskoj kuriji (*le nostre urgenze e necessità*), spominju i vijesti o kugi u Rimu, koja se prethodno pojavila u Napulju.¹² Nimalo slučajno, vlada Republike izrazila je nadu da će Božja Providnost ipak poštedjeti sličnog biča (*simile flagello*) ostatak Kršćanstva izvještavajući kako je na dubrovačkom području zdravstveno stanje izvrsno (*si vive con ottima salute*). Isto tako nije se zaboravilo pripomenuti kako se na prostoru Republike ulaže „najveći trud koji kroz praktične i provjerene [prakse] želimo učiniti i upotrijebiti za očuvanje od ovog zla“.¹³ Bez obzira na tu činjenicu, spomenuta epidemiološka slika iz Rima i Napulja imala je svoje izravne reperkusije i na sam Dubrovnik. Naime, dopis Vlade Stjepanu Gradiću u Rim referira se na činjenicu kako su zdravstveni nadzornici najvažnije papinske luke (*Signori Provisori alla Sanità di Ancona*), zbog mjera krajnjeg opreza ili kakvog drugog razloga, obustavili trgovinsku razmjenu

⁸ SLACK 1981: 473-474.

⁹ FLETCHER 2015: 81-97; FRIGO 2000: 147-175; INFELISE 1998: 189-198; SIGNOROTTO I VISCEGLIA 1998.

¹⁰ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), *Lettere di Ponente*, sv. 21, fol. 216v. Senat rimskom agentu Antoniju Diodatiju, 5. 1. 1656: “[perchè] desideriamo d’essere partecipi della novità del mondo, che ogni vostra relatione ne riuscirà“.

¹¹ O odnosima Dubrovačke Republike i Rimske kurije u ovom razdoblju više u: VAREZIC 2018b: 197-252; VAREZIC 2018b.

¹² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 21, fol. 259v-261r. Senat rimskom agentu Antoniju Diodatiju, 14. 7. 1656; sv. 22, fol. 5r-6r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 28. 8. 1656.

¹³ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 5v. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 28. 8. 1656.

s dubrovačkom lukom navodeći kao razlog uplovljavanje u grad pod Srđem pet dubrovačkih brodova, „koji su ovamo došli [iz Napulja] da bi se spasili od te kuge“.¹⁴ Vijest je ubrzo došla i do mletačkog nuncija kao i mjerodavnih zdravstvenih instanci u Veneciji (*Magistrato di sanità*). Sukladno jamstvima Dubrovačke vlade ovoga puta sumnja u zdravstvenu sigurnost Dubrovnika uklonjena je vrlo brzo, zbog čega su i kardinali iz nadležne rimske kongregacije (*Sacra Congregazione sopra la Sanità*) urgirali prema upravitelju Ancone kako bi se spomenute mjere ukinule.¹⁵ Međutim s obzirom na spomenuti dopis Ankonitanaca upućen u Mletke, trebalo je i na toj adresi obraniti zdravstvenu reputaciju Dubrovčana, zbog čega je dubrovački agent u Veneciji, kao i onaj u Rimu, dobio striktnu upute u tom smislu. Zanimljivo je da je Miho Sorgo, vjerojatno zbog nužnosti brze reakcije, prije negoli se lažna vijest proširi dalje, preduhitrio instrukcije Vlade iz Dubrovnika i pred najvišim mletačkim instancama djelovao samoinicijativno. Bez obzira što je uspjeh njegove predstavke bio iznimno povoljan, Senat je uz izraze oduševljenja također uputio i ozbiljno upozorenje kako se bilo kakva samoinicijativna predstavka više nikad ne bi smjela ponoviti.¹⁶ Naime, stavovi i procjene koje su dubrovački agenti iznosili kroz svoja opširna izvješća poslana Senatu imala su važnu ulogu u donošenju budućih odluka Vlade, što znači da njihov položaj u komunikaciji s dubrovačkim Senatom nije bio posve pasivan. Međutim, svako njihovo djelovanje trebalo je slijediti striktnu upute poslana iz Dubrovnika.¹⁷ Svakako, pojavom ove epidemije – „žaleći ponajviše što je zaraza uspjela prodrijeti u taj grad [tj. Rim]“ – rimskom je agentu dubrovačkog Senata poslan dopis gdje se traži neprestano i veoma potanko izvještavanje Vlade (*tutto quello degno della notizia nostra*) o širenju zaraze, a sve zbog pravodobne reakcije (*per il nostro governo*) i u cilju zaštite zdravlja same Republike, ali i svih drugih, prvenstveno ekonomskih interesa.¹⁸

S istom nakanom poslan je još jedan dopis na suprotnu jadransku obalu dubrovačkom konzulu u Barletti. Izražavajući zabrinutost činjenicom kako već dva mjeseca u Dubrovnik nije pristiglo nikakvo pismo iz tih krajeva, Vlada mu je odlučila pisati poslavši poseban brod u tu svrhu (*spedir a posta una filuga*), po kojemu su očeki-

¹⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 6v. Senat piše *ali Sig.ri Card.li della Sacra Cong. ne sopra la Sanità*, 28. 8. 1656.

¹⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 6r-7v. Senat piše *ali Sig.ri Card.li della Sacra Cong. ne sopra la Sanità*, 28. 8. 1656.

¹⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 8r. Senat Mihu Sorgu u Veneciji, 28. 8. 1656: „Si sono sentite con molto piacere et lode di vre. diligenze i raguagli che ne havete dati dell' operato da voi in esscut.ne delle comissioni trasmessevi cosi nel magistrato della Sanità come in Ecc. mo Colleg.o. avvertendovi di non dare mai in scriptis cosa alcuna in detto Colleg.o ne altrove senza nostro ordine...“.

¹⁷ VAREZIĆ 2018a: 105-116; ZOVKO 2014: 25.

¹⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 7v-8r. Senat piše Antoniju Diodatiju u Rim, 28. 8. 1656.

Liječnik iz Rima sa onovremenom zaštitnom odjećom protiv kuge, grafika - Paul Fürst, 1656

vali primiti i njegove odgovore.¹⁹ Ovakve izvanredne, „brze linije“ koje je Vlada organizirala mimo redovitih tjednih brodskih veza iz Dubrovnika prema Anconi i Veneciji, reflektiraju ozbiljnost situacije.²⁰ Prvenstveni interes Vlade ogleda se u pribavljanju informacija u vezi općeg zdravlja, posebno onih dijelova Napuljskog Potkraljevstva gdje je epidemija pokazivala tendenciju rasta, naročito ako je zaraza izbila i na jadranske obale Apenina, tj. na priobalje Apulije. Budući da je iz tih krajeva na snazi bila zabrana trgovine, iz Dubrovnika je također pokazan interes u vezi mogućnosti nabave žita i luka (*dove et a che prezzi si potrebbeno havere et in che lochi et scale et se queste siano libere et non sospette di morbo*). Isto tako, instrukcije iz Dubrovnika nalagale su da se brod što kraće zadržava u Barletti (*rimandarci subito la medesima filuga senza fermarla*) striktno napominjući kako se spomenuta lađa nikako „ne stavlja u [neku drugu] funkciju, kao niti itko od njenih mornara“. Tražili su i sljedeći izvještaj: „ako se neko od njih bude miješao [s lokalnim stanovništvom] te s kakvim zdravljem uopće živite u tom gradu“. S obzirom da već neko vrijeme nije bilo nikakvog dopisa ni od strane napuljskog pouzdanika Petra Ivelje Ohmučevića,

¹⁹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 11r-12r. Senat piše *al Filippo S.ta Croce, console della nazione ragusea in Barletta*, 26. 9. 1656.

²⁰ O putevima komunikacije više u VAREŽIĆ 2018a: 106-110; MITIĆ 1964: 43.

upućeno je pismo i na njegovu adresu. Senat je tražio izvještaj oko kupovine žita na kojoj je Ohmučević već otprije bio angažiran, podjednako kao i vrlo detaljne informacije „u svezi spomenute zaraze, da li je u opadanju te u kojim dijelovima i gradovima istog Kraljevstva se povećala i proširila...[o čemu nas] obavještavajte najtočnije, sa svakom pojedinosti, uputivši ta pisma Gospodinu našem konzulu [u Barletti]“, koji ih je istim brodom trebao proslijediti za Dubrovnik.²¹ Radi izglednijeg dospijeca, uobičajena dubrovačka diplomatska praksa na relaciji s Apeninom bilo je slanje pošte trima različitim kanalima. Tako je i taj put Senat naložio da se tražena izvješća, osim preko Barlette, upute i standardnim poštanskim rutama preko Rima i Mletaka (*per via di Roma e di Venetia*).²² Nakon nekog vremena poslan je novi poštanski brod za Barlettu. Međutim ovoga puta, osim na službenoga dubrovačkog konzula Filipa Santa Crocea, dopisi su adresirani i na stanovitog Marina Cortoisa te Horatia Manellija, koji su nedugo prije toga umjesto odsutnog konzula sastavili, a potom prethodnom filugom u Dubrovnik poslali iscrpna izvješća: „...s kojima smo jako zadovoljni, iako su nas sve te pojedinosti uznemirile s obzirom na neprilike i štete tih prostora“.²³ Očito nije samo potreba za najnovijim vijestima o zdravstvenom stanju i trendovima širenja aktualne epidemije nagnala Dubrovačku vladu da angažira dodatno ljudstvo, s obzirom da je već duže vrijeme Republika nastojala dobiti određenu količinu žita i ostalih živežnih namirnica, što je u novonastalim prilikama bilo u potpunosti otežano. Vladu je prvenstveno zanimalo može li se uopće odnekud nabaviti tražena količina hrane, a potom, može li se, bez većih komplikacija s obzirom na sanitarne prakse, roba prebaciti u Dubrovnik gdje bi se potom stavila u karantenu.²⁴

S našim zdravstvenim jamstvima stalno se susreću svi kršćanski vladari, s divljenjem i pohvalama od svijeta... imagoška pozadina

U dopisu poslanom najrecentnijom poštanskom filjugom konzulu u Barletti apostrofirana je činjenica kako su redovita i sadržajna izvješća na kojima je

²¹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 12 rv. Senat piše Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj. 26. 9. 1656.

²² O putevima diplomatske komunikacije s ovim dijelovima Apeninskog poluotoka više u VAREZIC 2018a: 106-110.

²³ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 17v. Senat Horatiu Manelliju u Barletti, 28. 11. 1656.

²⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 16v. Senat Marinu Cortoisu u Barletti, 28. 11. 1656: „Per l'uso di questa città habiamo bisogno di oglio, grano et altri legumi per tanto ci direte in rispotha se da costi o di altrove si potesse con facilità havere di detti viveri perche a coloro che conducessero di grano, oglio, o legumi concederessimo che possino quelli liberamente dare in terra salvo l'offitio di sanità et caricar di altre robbe che li facessero a proposito et a loro che conducessero da dieci carra di grano, oglio o legumi permetteremo che possino qui fare la contumacia onde invitate a coloro che vedeste havere tali robbe che li portino qua“.

Senat inzistirao, pogotovo u specifičnim okolnostima kao što su ove nastale aktualnom epidemijom, svakoj vlasti nužna zbog promišljanja odgovornih smjernica svog postupanja (*in riguardo di buon governo et della preservatione di questo Stato*).²⁵ Još se u prosincu te iste 1656. Senat referirao na prethodni izvještaj rimskog agenta Stjepana Gradića izražavajući zadovoljstvo činjenicom da je on osobno još uvijek dobrog zdravlja, s obzirom da boravi u gradu gdje je epidemija »plesala svoj ples smrti« (*lavorava alla gagliarda*) i dalje uzimajući maha (*serpendo in altre parti*), dok su vijesti iz Ancone ipak zvučale dosta optimističnije, s obzirom da se u tom smjeru zaraza prestala širiti.²⁶ Ipak, tijekom veljače 1657. Senat je u Napulj poslao dopis vezan na prethodno pismo pristiglo od strane dubrovačkoga povjerenika u Napulju, kojim je Dubrovačka vlada obaviještena o konačnom prestanku epidemije u Napulju.²⁷ Uputivši doskora pismo i samom napuljskom Potkralju, Dubrovačka vlada najprije je izrazila osjećaj „beskrajne utjehe ovoj Republici čuvši kako je zahvaljujući Bogu prestala bjesniti zarazna bolest u tom gradu“, sugerirajući nadalje, kako je takva situacija proizašla i iz odgovornog postupanja civilnih vlasti: „kao što se marljivošću i budnošću Vaše Ekselencije grad povratio na dobro zdravlje prema propisanim odredbama Vaše Najveće Mudrosti“.²⁸ Ovom prilikom Vlada je nastojala konačno realizirati toliko željenu nabavu žita pozivajući se s tim u svezi na tradicionalne privilegije španjolske krune, moleći Potkralja da se udostoji najhitnije izaći u susret toj toliko potrebnoj stvari, u tim izuzetno teškim vremenima (*nelle correnti calamitose congiunture de tempi*). Ne smije se izgubiti iz vida kako su se spomenuta epidemija sa svim svojim opasnostima, kao i blokada koja ju je popratila, dogodili uslijed trajanja Kandijskog rata koji je Dubrovačku vladu konstantno držao izuzetno budnom nastojeći između ostalog preduhitriti i bilo kakvu nestašicu živeži uslijed ratom blokiranih uobičajenih puteva nabave.²⁹ Iz doista bogatog imagološkog repertoara koji je Dubrovačka vlada koristila za argumentaciju svojih političkih smjernica, motiv dobre, pravedne i odgovorne Vlade prisutan je u dubrovačkom javnom i političkom diskursu još od razdoblja humanizma.³⁰

²⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv.22, fol. 17rv. Senat piše *al Filippo S.ta Croce, console della natione ragusea in Barletta*, 28. 11. 1656.

²⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 23v, Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 28. 12. 1656.

²⁷ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 27v-28r. Senat Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj, 16. 2. 1657: „Ci è pervenuta la vostra [risposta]... la quale infinitamente ne ha consolati con la nuova che ne partecipate essersi affatto liberato cotesta città dal contaggio et che voi troviate con buona salute...“.

²⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 28rv. Senat piše *al Sig.r V. Re di Napoli*, 28. 2. 1657.

²⁹ Više o tome, promatrano kroz prizmu dubrovačko-papinskih odnosa vidi u VAREZIC 2018a: 206-276; FORETIĆ 1980: 103-151.

³⁰ O tome više u JANEKOVIĆ RÖMER 1999: 251-256.

Odgovorno upravljanje pretpostavljalo je osiguranje optimalnih uvjeta opstanka. To je naročito bilo apostrofirano za vrijeme trajanja aktualnog osmansko-mletačkog sukoba.³¹ Kao osnovni postulat svakog poretka, pa tako i dubrovačkog, odgovorno vladanje opravdavalo je činjenicu stečenog legitimiteta vlasti, koji je proizlazio od samoga Boga, odnosno kako se to navodi u dopisu iz istog ovog razdoblja: „...kako gorljivo ova Republika čezne da zajedno sa katoličkom vjekom sačuva slobodu koju joj je dao Gospodin Bog te da tu baštinu prenese u nasljedstvo potomstvu u budućim stoljećima“.³² Svakim svojim dopisom upućenim izvan svojih granica vlada Republike nije propuštala priliku apostrofirati činjenicu „izuzetne marljivosti“ (*esquisitissime diligenze*) „koju koristimo na području zdravlja tako da smo, zahvaljujući Bogu, uvijek sačuvani“ potvrđujući kako se istovremeno „u ovom Gradu kao i na čitavom prostoru ove naše države živi u odličnom zdravlju“ (*si vive con ottima salute*). Za razliku od ostalih imagoloških motiva, primjerice onog o Republici kao »predziđu Kršćanstva« kojeg su Dubrovčani koristili toliko često, kao doista tendenciozni imagološki konstrukt nastojeći pridobiti potporu određenim vlastitim inicijativama ili pak opravdati najrazličitije oblike „politički nekorektnog“ ponašanja,³³ imagološki motiv koji se referirao na dubrovačku sanitarnu praksu i tradiciju imao je stvarnog uporišta u besprijekornoj praksi koju su Dubrovčani uvijek nastojali provoditi.³⁴ Vrlo snažna slika u tom smislu prisutna u pismu upućenom kardinalima rimske Kongregacije nadležne za javno zdravstvo (*Sacra Congregatione sopra la Sanità*) referira se na „izvrsno zdravlje kojeg uživa ovaj grad i država, što nam ga je takvog zauvijek dopustio Gospodin Bog, kao i trud i oprez koje koristimo već stotinama godina, gdje je naše iskustvo poznato čitavom svijetu, s kojim ponajprije zahvaljujući Bogu a zatim s ispravnom i najprikladnijom strogošću smo se znali sačuvati od tolikih zaraza koje su bile po Italiji a posebice u Veneciji i diljem Dalmacije, kao i onih o kojima neprestano slušamo da su prisutne

³¹ U pismu koje je poslano u Rim početkom Kandijskog rata, Dubrovačka vlada nastoji preduhitriti situaciju koja bi mogla ugroziti Republiku i traži političku zaštitu Svete Stolice: „per ogni ragione di buon governo si deve da noi prevenire e preoccupare ogni sinistro avvenimento“ (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 50v, Senat piše papi Inocentu X, 6. 6. 1647)

³² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 44r. Senat piše papi Aleksandru VII, 12. 5. 1657.

³³ O sveprisutnom motivu graničara Kršćanstva u KUNČEVIĆ 2015: 161-205, ali i VAREZIĆ 2018a: 171-196.

³⁴ Dubrovačko iskustvo s velikom epidemijom 1348. detaljno predočava RAVANČIĆ 2010. Angažman Republike od prvih susreta s kužnim epidemijama koji je rezultirao organiziranjem prve karantene 1377, pa do konačno organizirane komunalne zdravstvene službe tijekom 16. stoljeća, ali i iskustva iz kasnijeg razdoblja prate se detaljnije u GRMEK 1980: 9-54; BLAŽINA TOMIĆ 2007; BLAŽINA TOMIĆ 2015; MARIĆ 2020. Najrecentnije razmatranje dubrovačkoga protuepidemijskog sustava koji se promatra kao mjera nužna ne samo sa zdravstvenog već i s gospodarskoga gledišta, vidi u KRALJ-BRASSARD 2021.

na Levantu, toliko blizu nama te s propisima pomoću kojih koračamo naprijed po pitanju zdravlja tijekom svake pojave sličnih epidemija“.³⁵ U prilog svojoj zdravstvenoj besprijeckornosti Dubrovčani su navodili jedini recentniji slučaj, onaj iz ljeta 1647, kada je prostor Republike bio izravno ugrožen kugom. Naime, te je godine neki brod ploveći na putu od Krete prema Veneciji pristao na Šipanu te je zarazu prenio na otok. Čim su dubrovačke vlasti saznale da se u jednoj kući pojavila bolest čitav je otok bio blokiran te stavljen pod najstroži nadzor. Zaraženi članovi spomenutog kućanstva, kao i svi koji su bili pod sumnjom, izdvojeni su i izolirani na obližnje manje otočiće Vratnik i Jakljan.³⁶ S obzirom da se u narednom vremenu bolest pojavila u još nekoliko šipanskih kućanstava, svi oboljeli, kao i oni za koje se sumnjalo da su zaraženi, također su izdvojeni na spomenuta dva otočića. Nakon otprilike mjesec dana od pojave prvih simptoma te izoliranja oboljelih i svih sumnjivih, vlasti su s olakšanjem konstatirale kako se na samom Šipanu, s obzirom da više nije bilo nikakvih novih slučajeva, ponovno živi izvrsnog zdravlja, dok je na spomenutim obližnjim otočićima „nekoliko njih umrlo, a mnogi oboljeli od istog zla potpuno su izliječeni [...] držimo [stoga] navedeno zlo potpuno istrebljenim i iskorijenjenim“.³⁷ Upravo je taj slučaj Republika navodila kao eklatantan primjer uspješnog nošenja s tako ozbiljnom ugrozom, s obzirom da se slučaj „nadzirao s dužnim mjerama zaštite, ne dopustivši da [zaraza] napreduje i proširi se bilo gdje drugdje“.³⁸ Odbacujući potom bilo kakve insinuacije u vezi lošeg zdravlja posade dubrovačkih brodova usmjerenih na apeninske luke, Republika je apelirajući kod Inocenta X. nastojala dokinuti zabranu uplovljavanja dubrovačkih brodova u Anconu, na čemu su još neko vrijeme inzistirale tamošnje zdravstvene službe. Dajući jamstva Njegovoj Svetosti u vezi dosljedne te krajnje učinkovite zdravstvene politike koju je na svom dominiju provodio dubrovački Senat, dodatnu potvrdu vlastitom integritetu Republika je našla i u činjenici kako se zdravstvenima jamstvima Dubrovačke vlade prethodno priklonio i

³⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 6rv. Senat piše *ai Sig.ri.Card.li della Sacra Cong.ne Sopra la Sanità*, 28. 8. 1656.

³⁶ Zanimljivo je primijetiti kako su prvi simptomi bolesti 1348. isto tako zabilježeni upravo na otoku Šipanu, nedaleko Dubrovnika. Međutim za razliku od 1647, tri stoljeća ranije Dubrovčani nisu mogli adekvatno reagirati s obzirom da dotada nisu imali sličnog iskustva. Ne znajući pravog uzroka epidemiji i bez odgovarajućeg lijeka dubrovačke su vlasti tada pokazale podosta neodlučnosti. Ne želeći blokirati promet ljudi i robe nisu smatrale potrebnim blokirati zaraženi otok, nakon čega se bolest vrlo brzo prebacila na kopno te je uslijedila epidemija doista tragičnih razmjera. RAVANČIĆ 2018: 14-15.

³⁷ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 87v-88v. Senat piše agentima N. Rossiju i A. Deodatiju u Rim, 1. 8. 1647.

³⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 6r. Senat piše *ai Sig.ri.Card.li della Sacra Cong.ne Sopra la Sanità*, 28. 8. 1656.

napuljski potkralj, uklonivši sve zapreke slobodnoj trgovini,³⁹ dok su ih, uostalom, „oduvijek svi kršćanski vladari doživljavali s divljenjem i pohvalom“.⁴⁰ Izgleda da ni stereotipno nesklone Mlečane nije bilo teško uvjeriti u dosljednost dubrovačkih sanitarnih mjera, što potvrđuje, primjerice i pismo dubrovačkog Senata dalmatinskom Generalnom providuru upućeno u vrijeme kad je Dubrovnik bio pod velikom sumnjom nakon što je 1656. u njegovu luku uplovilo već spomenutih pet dubrovačkih brodova iz smjera kužnog Napulja. Pošto su središnje mletačke institucije odbacile sumnje posredovanjem već spomenute i nadalje uspješne predstavke koju je pred Duždom i Velikim vijećem predstavio dubrovački agent Miho Sorgo, učinili su to isto i lokalni dužnosnici mletačkog istočnojadranskoga dominija izazvavši kod Dubrovčana „najveće zadovoljstvo s obzirom da je Vaša Ekselencija [tj. Generalni providur] potvrdila [prethodnim pismima] našu najispravniju marljivost i ispravnu strogoću koje smo uvijek primjenjivali po pitanju zdravlja, a posebno glede spomenutih brodova i naših sugrađana pristiglih iz Napulja te kako se posredstvom potrebnih čistki tijekom tri mjeseca po njihovom dolasku sve sretno okončalo“.⁴¹ Upravo zbog činjenice kako su tijekom te iste 1656. brodovi iz Abruzzza, Apulije i Marke trgujući s lukama mletačke Dalmacije, prema dubrovačkim navodima olako pripušteni trgovini, „ne ulažući potreban trud u svezi obvezne karantene, držeći ih tamo [tj. u karanteni] prekratko, slabo nadzirući“, Dubrovčani su smatrali da se prema robi dalmatinskih trgovaca pristigloj u grad pod Srđem treba postupati sukladno strogim sanitarnim mjerama (*per riguardi sudetti si usano le dovute diligenze*).⁴² Republika je takvu praksu pred središnjim mletačkim instancama branila preko svog agenta u Veneciji zagovarajući odgovornu mjeru svojih sanitarnih institucija. U prilog njenom kredibilitetu zapravo idu i argumenti koji su tom prilikom spočitavali Dubrovčanima činjenicu kako se na prostoru čitave Dalmacije dubrovačka roba regularno pripuštala trgovini, očito zbog općeg respekta spram jamstava Dubrovačke vlade, dok garancije mletačkih pokrajinskih institucija ovom prilikom u Dubrovniku nisu

³⁹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 86rv. Senat piše Inocentu X, 1. 8. 1647: „...humilissim. te supp.mo che per non lassare alc.o offitio per qualche suoi privati interessi per giudicare all'interotta integrità di questa Rep.ca et alle sue fedì publiche, degnisi di ordinare come ha fatto ance il sig.r V.Re di Napoli, che si presti intiera fede alle nostre patenti della Sanità che gli saranno presentate e che li vasseli e robbe di qua capitate e che capitaranno nell' avvenire doppo le rigorose purghe di esse che si fanno in questi lazzaretti, non siano di nuovo obligate a far altra contumacia sicurissima“.

⁴⁰ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 89v. Senat piše agentima N. Rossiju i A. Deodatiju u Rim, 1. 8. 1647.

⁴¹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 12v. Senat piše dalmatinskom Generalnom providuru u Zadar, 8. 10. 1656.

⁴² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 15r. Senat piše Mihui Sorgu u Veneciji, 7. 11. 1656.

valorizirane na isti način.⁴³ Preko svojih agenata i pouzdanika dubrovački Senat vrlo je promišljeno kreirao predodžbu o Republici kao sigurnom mjestu, gdje se zahvaljujući naporima i brizi Dubrovačke vlade živi u savršenom zdravlju. Dopis Vlade koji je u travnju 1657. upućen Mihi Sorgu u Veneciju izražava zadovoljstvo najnovijim potezom, „što se po nama [tj. Senatu] prikazuje (*da noi figurato*) kao silan trud i briga koje ulažemo po pitanju zdravlja, učinkovito, sa svim strogostima, najispravnije kako i treba, podrazumijevajući sve to kao ta učešća [po pitanju brige za zdravlje] kojima [sami sebi] laskamo (*participationi incensanti*)“.⁴⁴ Senat je bio svjestan činjenice kako željeni efekt proizlazi iz dobro promišljene imagološke poruke: „kad se neki drugi put bude pisalo koristeći sličnu, ili neku drugu metaforu, neće biti potrebno raditi dodatnu predstavku [...] jer se sve po pitanju zdravlja pretpostavlja pod gore izrečenim“. Stoga, pišu dalje, ne treba čuditi da je nakon uspješno realizirane predstave “sve prošlo u najboljem redu, tim više što vam je Njegova Prejasnost [tj. dužd] potvrdila da su sigurni u svu našu marljivost [po pitanju zdravlja]“.⁴⁵ Republika se u svojoj diplomatskoj praksi značajno oslanjala na imagološke konstrukte koje je podastirala sugovornicima s tadašnje međunarodne političke scene. Nije slučajno da je neposredno nakon već spomenutog povratka pet dubrovačkih brodova iz smjera Napulja Republika postupivši u skladu sa svojim ustaljenim sanitarnim mjerama svela svaku potencijalnu opasnost na najmanju moguću mjeru, ističući „kako bi ta činjenica zajedno sa sličnim zaštitnim mjerama, s razlogom, trebala biti pohvaljena od sviju“.⁴⁶ Takav samouvjeren nastup Dubrovčana predstavlja rijedak trenutak unutar njihova najčešće servilnog diplomatskog diskursa. Ovaj put on je bio potreban, podjednako kako bi se potvrdio integritet dubrovačke sanitarne politike, koliko i da bi se spriječio negativan ekonomski efekt, s obzirom da je svaka diskreditacija priječila pristup dubrovačkim brodovima u strane luke.

Sa žaljenjem primismo vijesti iz svijeta u svezi ondje ponovno razbuktale zaraze

Nakon svega par mjeseci zatišja, tijekom ljeta 1657. izvješća iz Rima ponovno govore o pojavi kuge u tom gradu, dok su ona iz Ancone opovrgavala bilo kakve

⁴³ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 15r. Senat piše Mihi Sorgu u Veneciji, 7. 11. 1656: „costi et per tutta Dalmatia si è ordinato che cadauno con le nostre fedì sia adnesso alla pratica et che la medesima si ritarda qui a detti di Dalmatia risponderete et dite come da voi che sapete di certo che tutti quelli che vengono con le fedì di Venetia hanno la pratica subito et che con quelli che capitano con le fedì di Dalmatia per riguardi sudetti si usano le dovute diligenze“.

⁴⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 38v. Senat piše Mihi Sorgu u Veneciji, 5. 4. 1657.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 7r. Senat piše *ai Sig.ri.Card.li della Sacra Cong.ne Sopra la Sanita*, 28. 8. 1656.

tragove zaraze u tom dijelu Papinske Države.⁴⁷ Očito su simptomi ovog vala brzo iščezli, s obzirom da se vijesti s tim u svezi potpuno gube među ostalim temama koje su preokupirale Dubrovčane na relaciji s prekojadranskim adresama. U prilog tome idu i izvješća upućena tijekom ljeta 1658. u Rim gdje je preko središnjih kurijalnih instanci trebalo djelovati na one lokalne, ankonitanske, s obzirom da su određenim fiskalnim nametima priječili Dubrovčanima pristup sajmu u Anconi (*publica fiera libera d'ogni datio*).⁴⁸ Ovaj stimulans ankonitanskoj ekonomiji kojeg je objavio sam papa (*la pubblicazione in stampa del Editto in virtù del Breve della Santità di Nro. Sig.re*) neizravan je dokaz da se epidemija povukla. Međutim, kužne epidemije stalno su bile prisutne i predstavljale su dio svakodnevice ranonovovjekovnog Mediterana.⁴⁹ Međutim, dopis dubrovačkog Senata agentu u Veneciji iz rujna 1658. referira se na novu pojavu kuge, ovaj put u Albaniji, uslijed čega se pronio glas po čitavom jadranskom bazenu kako se zaraza širi u smjeru mletačkog Kotora, ali i Dubrovačke Republike.⁵⁰ Dopis Dubrovačke vlade imao je za svrhu ponajprije u Veneciji opovrgnuti glasine koje su bacale sumnju na prostor Republike: „dugi niz godina ne živimo savršenije i sa boljim zdravljem od ovog u kojem se sada uživa u ovom gradu i u cijeloj našoj državi“. Da ne bi sve ostalo samo na riječima Dubrovčana, Senat je mletačke vlasti uputio na potvrdu svojih tvrdnji kod mletačkog patricija Cesare Balbija, koji se na putu sa Levanta u Mletke zaustavio te zadržao neko vrijeme u Dubrovniku, odakle je povratak kući nastavio istim brodom kojim je u Veneciju stigao i ovaj dopis.⁵¹ Dubrovčani su

⁴⁷ O tome svjedoče navodi iz prepiske Senata s konzulom u Anconi (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 61v. Senat Francescu Tomassiju, 14. 7. 1657), kao i sa Stjepanom Gradićem (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 63r. Senat S. Gradiću u Rim, 14. 7. 1657).

⁴⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 121rv. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 6. 6. 1658.

⁴⁹ U suzbijanju epidemija svakako su bile učinkovite koordinirane mjere zdravstvene politike i sanitarnih mjera, kakve su recimo provodile Dubrovačka Republika i Serenissima unutar Jadrana. Već su jonski otoci sa svojim lazaretima funkcionirali kao zaštitni štit Venecije. Međutim obala i kopno koji su bili pod osmanskom vlašću drugačije su se suočavali s kugom. Izolacija oboljelih i osumnjičenih kao ni karantena nisu bili uobičajena praksa (CONCINA 1979: 178-84; KONSTANTINIDOU 2005: 379-91; KONSTANTINIDOU 2007: 55-203). U tom smislu i u dubrovačkom zaleđu osmanske vlasti su se pasivno odnosile prema epidemijama (MARIĆ 2020: 173).

⁵⁰ Na samom početku ovog dopisa Senat navodi kako je posredstvom dubrovačkog konzula u Anconi obavješten da su u Veneciji uvedene stroge karantenske mjere za sve brodove koji dolaze s albanskog priobalja, ali i Dubrovnika. Takve su obavijesti („avvisi publici“) iz Venecije preko Ancone dospjele i do samog Rima, tako da je Republika angažmanom svojih agenata na sve tri adrese („con qualche attestato publico“) trebala opovrgnuti takve glasine štiteći svoje ekonomske interese. (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 141v-143r. Senat Mihui Sorgu u Veneciji, 12. 9. 1658). U tom smislu Senat je pisao i Stijepu Gradiću u Rim (*Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 153v-145r) te dubrovačkom konzulu Francescu Thomasiju u Anconu (*Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 145v-146r).

⁵¹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 142r. Senat Mihui Sorgu u Veneciji, 12. 9. 1658.

nadalje naveli kako ni Kotor, kao ni albanski prostori nisu okuženi, već da je prema informacijama iz povjerljivih izvora kojima oni raspolažu (*relazioni di persone confidenti*) zabilježen tek jedan slučaj zaraze u nekom zaseoku u blizini Bara. U svojem dopisu Dubrovčani nisu zaboravili napomenuti kako su za sve brodove koji su u Dubrovnik stizali iz albanskih luka još vrijedile stroge karantenske mjere „bez obzira što od onda [tj. spomenutog kužnog slučaja u Baru] do sada nije više zabilježen napredak te bolesti, a u ostatku spomenute Albanije posvuda se živi s izvrsnim zdravljem“. Dopis iz Dubrovnika u nastavku navodi doista zanimljiv podatak, naime da pravog krivca za širenje dezinformacija u vezi zaraze treba tražiti među Osmanlijama koji su razglasili kako je čitav prostor osmanske Albanije okužen, a s ciljem da spriječe pljačkaške upade naoružanih mletačkih brodova i hajduka sa susjednoga mletačkog dominija. Ovu informaciju dubrovačke su vlasti dobile preko svojih netom oslobođenih podanika koji su nekoliko prethodnih mjeseci proveli u zarobljeništvu ulcinjskih gusara.⁵² Hajdučke pljačke i upadi znakovita su pojava na istočno-jadranskom priobalju, karakteristična za čitavo vrijeme Kandijskog rata. Hajduci su uvelike uznemiravali i prostor Dubrovačke Republike. Iako su odnosi Republike sv. Vlaha i Serenissime tijekom 17. stoljeća na službenoj razini bili korektni, mletački lokalni dužnosnici znali su samoinicijativnim potezima na različite načine materijalno oštetiti dubrovačke podanike.⁵³ Republika je često apelirala središnjim i pokrajinskim mletačkim instancama u vezi hajdučkih upada s mletačkog dominija, s obzirom da su predstavljali „osim drugih strašnih posljedica i nepopravljive štete, dok po pitanju zdravstvene brige spomenutim pljačkaškim upadima vrlo lako mogu zaraziti i unijeti zarazu u Dalmaciju, u ovu našu državu, ali i u čitavu Italiju“. ⁵⁴ Ovakav argument, koliko

⁵² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 142rv. Senat Mihi Sorgu u Veneciji, 12. 9. 1658: „Secondo le relationi e costituiti presi da piu nostri sudditi stati schiavi in Dolcigno per piu mesi e liberati poi che quelli Turchi malitiosamente havessero sparsa la voce esservi il contagio e la peste per tutta Albania per sottrarsi dall inversione di Haiduci e di altri legni armati de Ss.ri Venetiani ma che realmente non vi è tal male in quelle parti e che si vive con buona sanità. Onde il dire che lo detto male che in effetto non è sia penetreto verso Cattaro et in questo territoio è una mera falsità et inventione de maligni confini indiretti e pregiudiciali...“.

⁵³ Istovremeno s dopisima prema Veneciji, u vezi kužnog slučaja u Albaniji, Senat je poslao pismo i dalmatinskom Generalnom providuru zbog dubrovačkog broda koji je zaplijenjen u dubrovačkim vodama i poslan u Zadar, što je bilo „contro la mente di S. Ser.tà la quale per sua generosità già del 1635. con occasione dell' ultimo nro. Amb.re stabilì et ordinò che a vasselli nostri da suoi rappresentanti si usasse ogni buon trattamento... massime nei porti e giurisdizioni nre“. (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 146v-147r, Senat piše *al Antonio Bernardo a Zara, Proc.re e Prov.re Gnale in Dalmazia*, 17. 9. 1658). U pismu od 26. 9. 1658. Senat je zahvalio Generalnom Providuru jer je oslobodio spomenuti brod (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 148rv). O mletačko-dubrovačkim vezama u ovom razdoblju više u KUNČEVIĆ 2012: 9-37; KUNČEVIĆ I MADUNIĆ 2014: 173-218; VAREZIĆ 2018a: 267-276.

⁵⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 223r. Senat Mihi Sorgu u Veneciji, 7. 8. 1659.

god mogao zvučati tendenciozno, sasvim je sigurno ukazivao na prijetnje koje su mogle nastati iz događaja mimo kontrole civilnih vlasti, tako da svaki sličan navod u vremenima ugroze ni jednu vlast nije mogao ostaviti ravnodušnom.

Izuzetnu marljivost i strogost koju practiciramo [koristimo] ne samo za vlastitu nego i za zajedničku zaštitu – lanac kolektivne odgovornosti

Spomenuti slučaj prekograničnih pljačkaških upada, kao i dezinformacije koje su se tom prilikom širile Dubrovčani su prepoznali kao neugodnosti koje su proizlazile iz loših mletačko-osmanskih odnosa (*una mera falsità et inventione de maligni confini indiretti e pregiudiciali*).⁵⁵ Republika je i ovom prilikom, uostalom kao i svaki put kad bi odbacivala svaku insinaciju na zdravstveno stanje svog dominija, izričito navodila kako bi Dubrovčani najprije, prije svih ostalih, poslali upozorenje u svezi svake potencijalne opasnosti na svom teritoriju, ne samo radi dobrosusjedskih odnosa (*per buona vicinanza*), već i zbog kolektivnog osjećaja odgovornosti.⁵⁶ Da takvi dubrovački navodi ne predstavljaju samo isprazne formulacije svjedoči i praksa zabilježena tijekom spomenutih epizoda. Primjerice, dubrovački Senat izvještava lokalne mletačke dužnosnike u Dalmaciji o epidemijama na Apeninu smatrajući „prikladnim obavijestiti Vašu Ekselenciju kako se još ne vidi da je ugašena svaka iskra zaraze u različitim dijelovima Italije”,⁵⁷ kako bi se zajedničkim trudom spriječilo širenje zaraze na suprotnu, istočno-jadransku obalu. Sintagma koja je i ovom prilikom prisutna u međusobnim dopisima – *participare delle novità del mondo* – svakako pretpostavlja sudjelovanje u uvidu zdravstvenog stanja unutar određenih prostornih okvira.⁵⁸ Ponentinci su levantinske luke Osmanskog Carstva smatrali izvorištem širenja epidemija, što je rezultiralo zajedničkim naporima na provedbi zaštitnih mjera – prvo na lokalnoj, zatim regionalnoj, potom na međunarodnoj razini. Karantene uspostavljene u lučkim gradovima, kao i sanitarni kordoni postavljeni duž kopnenih granica služili su kao čuvari europskog javnog zdravlja.⁵⁹ Tako će drugom jednom zgodom Dubrovčani uzvratiti: „s dužnom zahvalnošću Vašoj Ekselenciji [tj. Generalnom providuru u Zadru] jer nam je dala do znanja Vašim najuljudnijim pismom od 28. prošlog

⁵⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 142v. Senat Mihi Sorgu u Veneciji, 12. 9. 1658.

⁵⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 4v. Senat piše „ai Proveditori alla sanità a Venezia, 28. 8. 1656: In tutti gl' accidenti et emergenti di sanità et di altro ancora sempre questa Rep.ca è stata la prima a parteciparli con l' intiera verità costi et a tutti i rapresentanti di Ser.mo Dom.o, dalla quale et dalla candidezza et vigilanza di nostri operare tutti i Principi sono restati sempre sodisfatti, massime in cose importantissimi affari della salute“.

⁵⁷ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 91v. Senat Generalnom providuru u Zadar, 22. 11. 1657.

⁵⁸ U svezi dubrovačkog obavještajnog lanca o epidemijama kuge usporediti ORLIĆ 1956.

⁵⁹ VARLIK 2017: 62.

mjeseca [1659] u svezi napredovanja zaraze u Ulcinju i Skadru, [stoga] jamčimo Vašoj Ekselenciji da ćemo uložiti sve potrebne radnje u svezi tako zahtijevnog posla, gdje uz božju pomoć [s naše strane] neće nedostajati u narednom vremenu marljivosti i opreza za očuvanjem i prikladnom zaštitom od zaraze“.⁶⁰ Nedugo zatim Dubrovčani su mletačkog izvanrednog providura u Kotoru izvijestili o dvije osmanske lađe koje su iz Herceg Novog otplovile put Ulcinja, odakle su se ubrzo vratile natrag, nakon čega je jedan od članova posade po povratku u Herceg Novi umro od vrućice, dok su trojica ostalih članova – *essendo stati insieme col morto sudetto* – pokazivali simptome groznice, što je, prema dubrovačkim navodima, nesumnjivo bio simptom njihove okuženosti, s obzirom da su prethodno svi skupa boravili u Albaniji gdje je kuga već neko vrijeme harala (*dove la peste faceva gran progresso*).⁶¹ U nastavku istog dopisa se navodi: „zbog toga jer se radi o zajedničkoj zaštiti, kao i zbog dobrosusjedskih odnosa, dajemo na znanje Vašem Gospodstvu [tj. izvanrednom providuru u Kotoru] u svezi ovog slučaja [...] kako bi mogla sa velikom svojom mudrošću spriječiti svako napredovanje prema tim našim obližnjim krajevima i granicama, jer s ove naše strane odmah je naređen krajnji oprez i potreban nadzor pomoću kojih smo, zahvaljujući Bogu, uvijek mogli sačuvati svaki pedalj naših granica“. Izvještaj je poslan i Generalnom providuru u Zadar gdje je ponovno apostrofirana činjenica kako se takve informacije dostavljaju podjednako zbog opće koliko i zbog vlastite zaštite (*non meno per la commune che per la propria salute*).⁶² Istovjetan argument navodio se i uz spomenuti slučaj zaraze koja se 1647. pojavila na otoku Šipanu, kada se „zbog zajedničke zaštite, ali ništa manje ni poradi vlastite, nadgledalo s dužnim oprezom, ne dopustivši napredovanje [zaraze] niti njeno daljnje širenje“.⁶³ Slučaj uplovljavanja u Dubrovnik pet dubrovačkih brodova iz kužnog Napulja tijekom kolovoza 1656. dubrovački je Senat također predstavljao kao primjer odgovornog postupanja Republike, u skladu s uobičajenim sanitarnim protokolom. Čitave posade spomenutih brodova – a prema navodima Dubrovačke vlade radilo se o tristo njenih podanika – koji su tom prilikom izolirani (*separato da ogni habitato [...] lontano dalla città sessanta miglia*) stavljeni su u najstrožu karantenu u Polačama na otoku Mljetu. Posebna razina odgovornosti koju je Senat kao takvu i predstavljao ogledala se u činjenici kako je Vlada „s očinskim milosrđem“ adekvatno zbrinula izolirane, upravo kako bi ih zadržala u poslušnosti i pod kontrolom (*ridotti alla vera obe-*

⁶⁰ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 199rv. Senat Generalnom providuru u Zadar, 12. 5. 1659.

⁶¹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 206v-207r. Senat piše *al Giovanni Briani, Proved.r straordinario a Cattaro*, 17. 7. 1659.

⁶² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 207v. Senat piše generalnom providuru u Zadar, 17. 7. 1659.

⁶³ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 6v. Senat *ai Sig.ri.Card.li della Sacra Cong.ne Sopra la Sanità* u Rim, 28. 8. 1656.

dienza).⁶⁴ U suprotnom je prijetila opasnost da se u bilo kakvoj oskudici posade spomenutih brodova upuste u pljačkaške pohode (*corseggiare per questo Golfo*). Da bi takva ugroza zvučala još ozbiljnije, a potezi Dubrovačke vlade prikazali se još razboritijim i odgovornijim, Republika je tendenciozno isticala svu pomorsku i vojnu sposobnost spomenutih posada: „jer među ovih tristo naših podanika nalazili su se mnogi trgovci, vojnici, zapovjednici i kapetani koji su bili u vojnoj službi Njegovog Katoličkog Veličanstva [tj. španjolskog kralja]“.⁶⁵ Svakako, takve sugestije reflektiraju dubrovačko mediteransko iskustvo 17. stoljeća, međutim takav potencijal ujedno je predstavljao i realnu prijetnju povezanu s fenomenom ranonovovjekovnog gusarstva na Mediteranu.⁶⁶ Još je Fernand Braudel primijetio kako su gusarima nerijetko postajali i sami trgovci dok bi ploveći praznih lađa, nakon istovarenog tereta, znali presresti druge trgovačke brodove krcate robom iznalazeći tako dodatne prihode i redistribuirajući otetu robu dalje na tržište.⁶⁷ Nedostatak financijskih sredstava nerijetko je prisiljavao vojne zapovjednike na pljačku kao način kompenzacije za njihovu vojnu službu. Podjednako, prijetila je opasnost da bi i spomenute izolirane posade s Mljeta tijekom jeseni 1656. u bilo kakvoj oskudici mogle posegnuti za iskrcavanjem na obalu u potrazi za hranom, uslijed čega „bi mogli zaraziti cijeli ovaj Zaljev (Golfo), a posebno ovu državu, u kojoj imaju roditelje, supružnike i djecu, koji bi ih prikriiveni mogli pomagati, a s nekima od njih se i mješati“.⁶⁸ Međutim brza i adekvatna reakcija Dubrovačke vlade i ovaj put je rezultirala time da se „sačuvala zahvaljujući Bogu, ova naša država u savršenom zdravlju, kao i čitav ovaj zaljev (Golfo) bez sjene ikakve zaraze“, što je prepoznao i mletački Generalni providur u Dalmaciji, od kojeg su Dubrovčani potom zatražili: „da se zadovolji prosljediti obavijesti, u svezi zemalja austrijskog Nadvojvode, koje su pod sumnjom Vaše Ekselencije, a u skladu s čim ćemo regulirat potrebne mjere opreza za opće zdravlje“.⁶⁹ Tvrdnja koja je Republici pripisivala zasluge tendenciozno je sročena „jer je uvijek prva sudjelovala u prosljedivanju obavijesti prema tamo [tj. Veneciji], kao i svim predstavnicima mletačkog dominija, potpuno istinito, u svezi svih nezgoda i hitnih zdravstvenih slučajeva, zbog čega su, kao i zbog iskrenosti i budnosti našeg rada svi vladari

⁶⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 3v (Senat piše ai *Provveditori della Sanità a Venezia*), fol. 6r-7v (kardinalima Kongregacije za zdravlje u Rimu), 28. 8. 1656.

⁶⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 7r. Senat piše kardinalima Kongregacije za zdravlje, 28. 8. 1656.

⁶⁶ O ranonovovjekovnom fenomenu gusarstva na Jadranu i Mediteranu više u BACKMAN 2014: 170-183; BRAUDEL 1998: 224-249; BRACEWELL 1997.

⁶⁷ BRAUDEL 1998: 229.

⁶⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 7r. Senat piše kardinalima Kongregacije za zdravlje, 28. 8. 1656.

⁶⁹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 12rv. Senat piše dalmatinskom Generalnom providuru u Zadar, 8. 10. 1656.

uvijek ostajali zadovoljni, posebno u vrlo važnim pitanjima zdravlja⁷⁰. Ipak, dubrovačko iskustvo reflektira dvije razine aktivnog angažmana protiv kužnih epidemija: niz mjera predostrožnosti (*esquisite diligenze e vigilanze*) i karantenu (*rigorosissime contumacie e purghe*). Aktivna uloga Republike je evidentna. Pretpostavljala je prosljeđivanje svih vijesti u vezi pojave bolesti na određenom prostoru. Kolanje informacija najčešće se poklapalo s trgovačkim rutama. U turbulentnim vremenima relevantne obavijesti bile su podjednako vrijedne kao i skupocjena trgovačka roba. Nastojeći preduhitriti svaku nezgodnu situaciju, diplomatska aktivnost oduvijek je stremila što boljoj obaviještenosti, dok je upravo o količini dostupnih informacija ovisila strategija i mogućnost adekvatnog vladanja (*buon governo*), podjednako kao i zajedničko djelovanje u namjeri da se preduhitre nesagledive posljedice koje je svaka kužna epidemija mogla donijeti budući da se takve pošasti nisu zaustavljale na državnim granicama.

*False imposture de nostri malevoli: ekonomsko nadmetanje
u kontekstu kužnih epidemija*

Ukupnoj dubrovačkoj ekonomskoj bilanci koja je znatnim dijelom bila rezultat posredničke trgovine s balkanskim zaleđem, ozbiljno je konkurirala trgovačka trasa usmjerena na splitsku skelu, organizirana još u posljednjem desetljeću 16. stoljeća. Održavajući svoje položaje u trgovačkoj razmjeni između dviju jadranskih obala, Dubrovčani su se na različite načine nastojali prilagoditi novonastalim prilikama.⁷¹ Iako će izbijanjem Kandijskog rata neutralan status dubrovačke luke ponovno privući većinu trgovačkog prometa, povoljna prilika za Dubrovčane nastala je i prije izbijanja ovoga velikog mletačko-osmanskog rata. Taj konkretan slučaj predstavlja tek detalj unutar međusobnog nadmetanja jadranskih trgovačkih konkurenata. Naime, tijekom lipnja 1644. dubrovački je Senat poslao svojem agentu u Rim dopis kojim izvještava o zarazi koja je zatvorila splitsku skelu, uslijed čega se glavnina prometa papinske Ancone usmjerila ponovno prema Dubrovniku. Mletačke su vlasti nastojale očuvati trgovačku bilancu preusmjeravajući promet preko Zadra gdje se zaraza dotad još nije proširila plasirajući pritom vijesti koje su bacale sumnju na zdravstvenu sigurnost Dubrovnika i njegova okruga. Dubrovčani su takve poteze nastojali razotkriti kao rezultat čiste mletačke ljubomore, ocrtavajući je i prigodnim biblijskim metaforama: *per confermarsi con quella falsa madre di Salomono che disse nec mihi, nec tibi*.⁷²

⁷⁰ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 4v. Senat piše *ai Proveditori alla Sanità, a Venezia*, 28. 8. 1656.

⁷¹ Više o dubrovačkoj trgovini na prostoru osmanskog Balkana nakon 1590. vidi u MORONI 2011: 135-237.

⁷² DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 18, fol. 31rv. Senat dubrovačkom agentu u Rimu Nikoli Rossiju, 30. 6. 1644.

Različitim dopisima poslanima tom prilikom na rimske adrese nastojalo se upozoriti na zdravstveno-sanitarnu besprijeekornost Republike („integrità nostra“) prokazujući zlonamjerne klevete i prijevaru (*calunnie et imposture di nostri malevoli*).⁷³ S obzirom na stratešku usmjerenost najvažnije papinske jadranske luke na onu dubrovačku, može se pretpostaviti da Dubrovčani nisu trebali opetovano uvjeravati prekomorske instance u sigurnost trgovanja s Dubrovčanima.⁷⁴

Usprkos svim rizicima koje je nosila pomorska trgovina, pogotovo u vrijeme kršćansko-osmanskih sukoba, tijekom Kandijskog rata preko dubrovačke luke odvijao se najveći dio trgovinske razmjene između papinske Ancone i tržišta osmanskog Balkana. Međutim, u istom tom razdoblju zabilježeno je podosta sporova s dužnosnicima grada Ancone koji su ometali regularno odvijanje trgovine između te dvije luke. Usprkos intervencijama iz Rima pokazalo se da nije uvijek bilo jednostavno razbiti otpor lokalnih dužnosnika. Događalo se naime da su različiti zakupnici lučke carine, suprotno papinskim trgovačkim privilegijima dodijeljenima Dubrovčanima, različitim pristojbama podvrgavali i dubrovačke trgovce, želeći ponajprije povećati vlastite prihode. Još za spomenutoga dubrovačkog kužnog slučaja iz 1647. (*l'accidente verso all'isola nostra di Giuppana*) dubrovački su se dopisi upućeni nadležnim instancama u Rim žalili na nepotrebno inzistiranje na najstrožim karantenskim mjerama za brodove koji su iz Dubrovnika uplovljavali u Anconu iako za tim – prema dubrovačkim tvrdnjama – nije bilo nikakve potrebe. Sugerirali su pri tom da se takva politika temeljila na „nekim iskrivljenim [obavijestima] vjerovatno iz nikakvog drugog nastojanja negoli iz privatnog interesa“. ⁷⁵ Iako su gledajući iz pozicije Ancone strah i oprez ovaj put bili u potpunosti opravdani, sigurnost i odlučnost s kojom su Dubrovčani odbacivali svaku sumnjičavost u svezi njihovih

⁷³ Svakako je trebalo uvjeriti i gradske organe Ankone („Signori Provisori della Sanità“) u sigurnost Dubrovnika: „Presentiamo che costì in Ancona et in coteste vicinanze a relazioni di ministri di signori Veneziani comincino ad non admettersi le medesime fedi della sanità in tempo quando per la dio gratia in questa città et per tutto il suo dominio si vive con ottimo salute senza ombra ne pensiero di minimo sospetto di contagio, non solo in questo stato ma ne anche nelle sue vicinanze; onde crediamo tutto questo sarà suggerito in contrario con mera falsità da medesimi ministri di signori Veneziani...“ (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 18, fol. 40v. Senat Luki Sturaniju u Anconi, 6. 8. 1644)

⁷⁴ U svezi s tim slučajem, u idućem periodu u arhivskim registrima ne nalazi se daljnjeg spomena. Eventualna komunikacijska praznina mogla je nastati zbog smrti Urbana VIII. – sve one specifične situacije koje su se odvijale u periodu sedisvakancije, sve do konačne konsolidacije nove kurijalne garniture koju je sa sobom nosio svaki novi pontifikat. Međutim, vjerojatnije je da je obostrani ekonomski interes papinske luke i Dubrovčana presudio u skladu s dubrovačkim htijenjima, uslijed čega je izostalo daljnje problematiziranje tog slučaja. O trgovačkim vezama Dubrovnika i Ancone vidi u ANSELM I 1994a: 261-276; ANSELM I 1994b: 277-312; MORONI 2011: 147-153.

⁷⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 86v. Senat kardinalu Panzirolu u Rimu, 1. 8. 1647: „Non possiamo che accertamnete dolorci delle SS.ri Provisori alla Sanità di Ancona li quelli intendiamo havere con qualche alteratione forse non per zelo alcuno ma per privato interesse“.

garantnih pisama temeljili su se na dobro promišljenoj i koordiniranoj zdravstvenoj politici koju su tom prilikom provodili uz različite sanitarne mjere, ali i „s obzirom da je svima poznata udaljenost spomenutog otoka [Šipana] od ovog grada i da se spomenuto zlo izvan njega nije proširilo nigdje drugdje te da je to, svakako, bio jednostavan način da ga se priguši“.⁷⁶

U narednom se razdoblju bilježe novi slučajevi podvrgavanja dubrovačkog brodovlja najstrožim karantenskim mjerama. Ako je doista vjerovati dubrovačkim tvrdnjama kako je takva praksa bila potpuno bezrazložna, ona je zasigurno predstavljala reakciju talijanskoga trgovačkog miljea na ozbiljnu konkurentnost neutralne dubrovačke zastave tijekom Kandijskog rata. Tako će još 1659. Senat izvještavati svog agenta u Rimu Stjepana Gradića o vrlo sličnim okolnostima gdje su „neki Židovi i [neki] drugi iz Ancone“ klevetali Dubrovčane svaljujući na njih krivnju zbog obustavljene trgovine u tom gradu insinuirajući kako dubrovačke vlasti daju lažna jamstva o zdravstvenoj sigurnosti dubrovačkih brodova.⁷⁷ U vezi lažnih optužbi (*false imposture*) na račun dubrovačkih brodova koje su se širile neutemeljenim govorkanjem (*qualche maligno sussuro da quelli d`Ancona o d`altri malevoli*) angažirani su dubrovački agenti, onaj u Veneciji i oni u Anconi i Rimu, ali primjerice i u Napulju, da kroz međusobno dobro koordiniranu zajedničku inicijativu takve zle namjere odlučno odbace.⁷⁸ S obzirom da se Dubrovčanima tijekom posljednjih mjeseci te 1659. u lukama Apulije, upravo zbog sumnje da je prostor Republike zaražen kugom, već onemogućio slobodan pristup, trebalo je spriječiti širenje takvog trenda. Ubrzo će brodovi koji su se u grad pod Srđem vraćali iz tog smjera javljati kako je zabrana pristupa brodovima koji dolaze iz

⁷⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 19, fol. 88rv. Senat agentima N. Rossiju i A. Deodatiju u Rimu, 1. 8. 1647.

⁷⁷ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 227r. Senat Stjepanu Gradiću u Rimu, 13. 8. 1659: „Alcuni hebrei et altri d`ancona hanno dato in voce per calunniare d`havere noi percio impedito il detto traffico con havere fatto false fedì il che non è vero altrimenti. Però occorendo che di cio si promovesse costi qualche cosa sappiate governanci e ribbutare simili calunnie e maligne imposture“.

⁷⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 240v-241r. Senat Mihu Sorgu u Veneciji, 20. 11. 1659: „riccorrete con ogni ardore dovunque percio bisognasse attestando a nome nostro che qui non solamente non n`è alcun sospetto ma ne meno vi è stato, e che quando cio fosse saressimo li primi a prevenir con gl`avvisi et a sospender le nostre fedì et in cio operatevi con ogni possibile calore puotendo immaginarvi quanto ci preme questa così pregiudiziale innovatione intendendovi con gl`avvisi co`li S.r Abbate Gradi a Roma, e con Diodone Bosdari in Ancona a quali percio si scrive e che dobbiate essere tutti uniti dove bisognasse d`aiutar un l`altro... da noi si sono fatte le dovute speditioni per il Regno e non si mancherà di nessuna diligenza e di ogni innovatione avvisati“. Na međusobnu suradnju posebnim pismom upućuju se podjednako i Diodono Bosdari, dubrovački konzul u Anconi (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 247rv, 20. 11. 1659), Stjepan Gradić u Rimu (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 248r-249r, 20. 11. 1659), kao i Petar Ivelja Ohmučević u Napulju (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 242v-245r, 20. 11. 1659).

Dubrovnika uzela šireg maha (*per tutto il Regno di Napoli*).⁷⁹ Ne treba čuditi koliko je to predstavljalo ozbiljan problem Dubrovačkoj vladi s obzirom da su se s apeninskog juga dobavljale najbitnije živežne namirnice, poput žitarica i mahunarki, osobito tražene za vrijeme Kandijskog rata. Povjerenik Dubrovačke vlade u Napulju koji je angažiran za ovu prigodu bio je Petar Ivelja Ohmučević, ujedno i zaslužni podanik španjolskog kralja, nosilac prestižne titule viteza sv. Jakova.⁸⁰ S obzirom da su dubrovačke vlasti tvrdile kako je stanje na prostoru Republike potpuno suprotno od onoga što su glasine propagirale (*l'irrefragibile verità dell'ottima salute che qui e per tutto lo Stato nostro, gratia a Dio, si gode*) Senat se našao potpuno zatečen suprotnim tvrdnjama tražeći od svojih pouzdanika detaljna izvješća i informacije u vezi autora tih glasina kao i njihovih pravih motiva.⁸¹ U nekoliko izvješća dubrovačkog Senata prst sumnje bio je uperen prema stanovitom Filipu Vendemi, građaninu Ancone, koji je te 1659. boravio u Dubrovniku baveći se nekim trgovačkim poslovima.⁸² Očito je prilikom boravka u Dubrovniku došlo do određenog spora između Dubrovčana i ovog Ankonitanca. Izvješće dubrovačkog Senata navodi kako je Filip Vendema po povratku u Anconu prijavio da je za vrijeme boravka u Dubrovniku bio prevaren, stoga Senat te tvrdnje svojim dopisom opovrgava. Ne ulazeći u istinitost dubrovačkih tvrdnji o tome kako je Vendema lažno izjavio (*stentava strepitosamente ad arte*) da je kupio robu koju je trebao prevesti u Anconu, zanimljiv je detalj koji se vezuje uz spomenutu robu, a koji svjedoči o kontumacijskoj praksi kojoj je roba po protokolu morala biti podvrgnuta (*d'haver [lui] contrattato robbe che ancora erano a far la contumacia alli lazzaretti per caricarli per Ancona*), čime su se trebala potkrijepiti garantna pisma koja su se prilagala prilikom svakog uplovljavanja u odredišnu luku.⁸³ Pravi uzrok razmirica

⁷⁹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 242v. Senat Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj, 20. 11. 1659.

⁸⁰ Dubrovačka vlada u ovakvim je situacijama apelirala na domoljublje svojih sugrađana, u skladu s čime je i retorika sugerirala kako se „svaki vjerni sin treba staviti u službu domovine“, koja se opet na poseban način radovala napredovanju svojih „vjernih sinova“ gdje god se oni nalazili u svijetu. To se na poseban način odnosilo na Ohmučeviće koji su već nekoliko generacija bili u službi španjolskih krajeva i promovirani: „Godiamo molto della mercede fatta al S.r don Carlo vostro fratello del governo della città di Bisceglia e che il valore loro et i meriti della Casa Vostra siano così honorati e vi auguriamo sempre maggiori avvanzi et honorevolezze che saranno da noi sentite con molto gusto“. (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 183r. Senat Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj, 4. 3. 1659). Više o braći Ohmučević u ČOSIĆ 2015: 154-155.

⁸¹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 244v. Senat Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj, 20. 11. 1659.

⁸² I u pismu upućenom 20. 11. 1659. Diodonu Bosdariju, dubrovačkom konzulu u Anconi, navodi se: „e puotendo ragionevolmente sospettare che ó quel Vendema Anconitano ó altri maligni possono essere quelli che hanno disseminato qualche sinistro informatione“. (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 247v).

⁸³ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 234v-235v. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 10. 9. 1659.

možda se može nazrijeti u prirodi Vendeminih trgovačkih poslova o kojima izvješće navodi: *questo Vendema havendo in questa Città e porto fatto diversi controbandi, e di altre belle cose*.⁸⁴ U dopisu Vlade stoji kako je upravo on po povratku u Anconu informaciju o zarazi (*il che in realtà è falsissima*) prenio nekim Puljizima. Domalo se dogodilo da je upravitelj grada Lucere, „ne znamo da li na temelju te potpuno lažne vijesti, ili nekog drugog razloga“, naredio upravitelju grada Tranja, kao i ostalim službenicima na obali Apulije da ne prihvaćaju zdravstvena jamstva Dubrovačke vlade. Da se doista kroz ove mjere reflektirao i posvemašnji strah od nesagledivih posljedica koje su ostavljale kužne epidemije, svjedoči i detalj iz ovog dubrovačkog izvješća o tome kako je jedna trgovačka lađa s vrlo jasnim zdravstvenim jamstvima Dubrovačke vlade, pokušavajući pristati u nekoj apulijskoj luci, sukladno uputama lokalnih vlasti bila otjerana paljbom iz mušketa (*è stata discacciata con buone moschettate*).⁸⁵ U svakom slučaju, dubrovački Senat nije mogao sakriti čuđenje zbog činjenice da se prednost daje neprovjerenim izvorima te polaže vjera u inicijative „loših pojedinaca“, više negoli jamstvima „jedne kršćanske Republike, kako što je ova naša, koja je u svim svojim stvarima čestita, a posebno onim koje se tiču javnog zdravlja“.⁸⁶ Kako bi se izbjegle gore navedene neugodnosti i „kako na primjeru takve nepravedne zabrane ne bi nam se zabranila [trgovačka] praksa u Anconi, Veneciji i drugim dijelovima, budući je [ona] do sada posvuda potpuno slobodna, osim na obalama Apulije“;⁸⁷ iz Dubrovnika su poslani dopisi već spomenutim dubrovačkim agentima u Rimu, Anconi, Veneciji i diljem Napuljskog Potkraljevstva, kao i tamošnjim najvišim dužnosnicima.⁸⁸ Iz dopisa koji je doskora poslan namjesniku Ancone evidentno je da je i u tom gradu uskoro bila

⁸⁴ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 242v. Senat Petru Ivelji Ohmućeviću u Napulj, 20. 11. 1659.

⁸⁵ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 243r. Senat Petru Ivelji Ohmućeviću u Napulj, 20. 11. 1659.

⁸⁶ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 243rv. Senat Petru Ivelji Ohmućeviću u Napulj, 20. 11. 1659: „Non possiamo crederlo non essendovi motivo ne ragione positiva che habbia potuto a cio muovere non devenendosi a simili bandi e prohibitioni di commercio senza fondamento di notitie e chiarezze certe... e che sopra ogni altra cosa ne preme che le relationi falsissime di cosi fatti guidoni o di altri tristi e gente da niente si accettino et preferischino all' integrità e purità delle fedi di una Republica piu di ogni altro gelosa e vigilante per la publica salute ... però si fa torto e pregiudicio grande a non prestarsi intiera fede alle patenti di una Rep.ca Christiana come questa nostra, et in tutte le sue parti integerrima e massime nelle cose et attioni concernenti alla publica salute“.

⁸⁷ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 244r. Senat Petru Ivelji Ohmućeviću u Napulj, 20. 11. 1659.

⁸⁸ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22: Senat piše *al Conte di Pegnaranda, V.Re Luogotenente e Cap. Gnale per S.M.ta Catt.ca nel Regno di Napoli*, 20. 11. 1659. (fol. 241r-242r); *al Sig.r Duca di Laureto, V.Re Preside e luogotenente di Lucera*, 20. 11. 1659. (fol. 245r-246r); *al Sig.r Conte di Chiamomonte, V.Re Preside e luogotenente di Trani*, 20. 11. 1659. (fol. 246r-247r).

obustavljena trgovačka razmjena s dubrovačkom lukom. Međutim, takva odluka nije bila dugo na snazi, zbog čega je Senat uskoro zahvalio prvom čovjeku Ancone „beskrajno uživajući u tome što je istina zauzela svoje mjesto“.⁸⁹ Doduše tijekom narednih mjeseci 1660. pokušaj nabave određenih zaliha žita i soli iz samog Napulja još uvijek je bio otežan, upravo zbog mjera koje su u međuvremenu uvedene i u samom Napulju, kao i u okolnim lukama.⁹⁰ Podaci s kraja 1660. daju naslutiti da se u međuvremenu promet između Dubrovnika i Napulja ponovno uspostavio, mimo svih ovih glasina o nepovoljnom zdravstvenom stanju Republike, koje su se s vremenom i bez stvarnog uporišta utihnule.⁹¹

Zaključak

I bez znanstvenih saznanja, promatranjem i na temelju kolektivnog iskustva i dobro organizirane javne zdravstvene službe, kužne epidemije u 17. stoljeću mogle su se učinkovito obuzdavati. Usvajanje sanitarnih mjera, posebice uzduž pomorskih ruta na Ponentu, relativno je brzo rezultiralo postupnim povlačenjem kuge već u 17. stoljeće, dok su potencijalne biološke promjene i određena poboljšanja u okolišu u tom smislu pokazivali učinak tek kroz mnogo duže razdoblje.⁹² Morske puteve infekcije svakako je bilo puno lakše nadzirati negoli one kopnene. Dosljedno provođenje sanitarnih mjera, stroga kontrola civilnih vlasti, kao i pouzdana i efikasna obavještajna mreža koja je pokrivala širok prostor, predstavljali su glavne preduvjete adekvatnog funkcioniranja takvih sanitarnih kordona. U tom se smislu protuepidemijski sustav koji je djelovao na prostoru Dubrovačke Republike, uz onaj koji je organiziran pod kontrolom mletačkih središnjih i regionalnih sanitarnih službi, doista predstavljao kao „sanitarno predziđe“, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica kako takav preventivni sanitarni sustav na prostoru pod osmanskom kontrolom nije funkcionirao. Zbog potrebe društveno-gospodarskog opstanka iznjedrila se potreba zajedničkoga koordiniranog djelovanja na širem prostoru, što je stvorilo osjećaj solidarnosti i regionalne kohezije koja dubrovačko-mletačke odnose u tom smislu prikazuje u potpuno drugačijem svijetlu od uobičajenih. I danas zvuče aktualno poruke o odgovornoj vlasti i odgovornom ponašanju svakog pojedinca.

⁸⁹ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 251rv. Senat piše *al Mons.r Varese, Governatore di Ancona*, 6. 12. 1659.

⁹⁰ DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 22, fol. 261rv. Senat piše *al Agostino Succhio a Barletta*, 5. 2. 1660.; Petru Ivelji Ohmučeviću u Napulj, 6. 2. 1660. (fol. 262r-263r)

⁹¹ Pismo upućeno korčulanskom knezu svjedoči o uspostavi trgovačkog prometa. Riječ je o brodu koji je plovio iz Barlette za Dubrovnik. Mlečani su ga oteli dok je plovio uz obale Pelješca prevozeći sol. Stoga Dubrovačka vlada moli lokalnog kneza da se brod oslobodi (DAD, *Lettere di Ponente*, sv. 23, fol. 77r-78r. Senat korčulanskom knezu Alvise Zenu, 17. 10. 1660).

⁹² SLACK 1981: 475.

Bibliografija

Arhivski izvori

- Archivio Apostolico Vaticano (AAV)
Segreteria di Stato, Principi, vol. 79
Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)
Lettere di Ponente, sv. 18-19; sv. 21-23

Literatura

- ANSELMINI, Sergio. 1994a. Le relazioni economiche tra Ragusa e lo Stato Pontificio: una schema di lungo periodo. U *Ragusa (Dubrovnik): Una repubblica adriatica. Saggi di storia economica e finanziaria*, ur. A. Di Vittorio, S. Anselmi i P. Pierucci, 261-276. Bologna: Monduzzi Editore.
- ANSELMINI, Sergio. 1994b. I ragusei nelle fonti notarili di Ancona: 1634-1685. Materiali e appunti per una ricerca. U *Ragusa (Dubrovnik): Una repubblica adriatica. Saggi di storia economica e finanziaria*, ur. A. Di Vittorio, S. Anselmi i P. Pierucci, 277-312. Bologna: Monduzzi Editore.
- BACKMAN, Clifford R. 2014. Piracy. U *A Companion to Mediterranean History*, ur. Peregrine Horden, Sharon Kinoshita, 170-183. Chichester: Wiley Blackwell.
- BLAŽINA TOMIĆ, Zlata. 2007. *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- BLAŽINA TOMIĆ, Zlata, Vesna BLAŽINA. 2015. *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik 1377-1533*. Montreal; Kingston; London; Ithaca: McGill-Queen's University Press.
- BRACEWELL, Catherine Wendy. 1997. *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- BRAUDEL, Fernand. 1998. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, 2. svezak. Zagreb: Antibarbarus.
- CONCINA, Ennio. 1979. Lazzaretti degli 'stati da mar'. U *Venezia e la Peste 1348-1797*, ur. AA.VV. 178-184. Venice: Marsilio Editori.
- ĆOSIĆ, Stjepan. 2015. *Ideologija rodoslovlja: Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*. Zagreb – Dubrovnik: NSK /Institut HAZU Dubrovnik.
- FLETCHER, Catherine. 2015. *Diplomacy in Renaissance Rome. The Rise of the Resident Ambassador*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FORETIĆ, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika*, 2. knjiga. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- FRIGO, Daniela. 2000. Small States and Diplomacy: Mantua and Modena. U *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy; The Structure of Diplomatic Practice, 1450-1800*, ur. Daniela Frigo, 147-175. New York: Cambridge University Press.

- GRMEK, Mirko Dražen. 1980. Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377). *Rad JAZU* 384: 9-54.
- INFELISE, Mario. 1998. Gli avvisi di Roma. Informazione e politica nel secolo XVII. U *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento*, „Teatro“ della politica europea, ur. Giannivittorio Signorotto i Maria Antonietta Visceglia, 189-205. Roma: Bulzoni Editore.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka. 1999. *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- KONSTANTINIDOU, Katerina. 2005. Gli uffici di sanità delle Isole Ionie durante il Seicento e il Settecento. *Studi Veneziani* 49: 379-91.
- KONSTANTINIDOU, Katerina. 2007. The disaster creeps crawling...The plague epidemics of the Ionian Islands [in Greek]. *Hellenic Institute of Byzantine and Post Byzantine Studies*: 55-203.
- KRALJ-BRASSARD, Rina. 2021. Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge. *Povijesni prilozi* 60: 11-38.
- KUNČEVIĆ, Lovro. 2012. Dubrovačka slika Venecije i venecijanska slika Dubrovnika u ranom novom vijeku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 50: 9-37.
- KUNČEVIĆ, Lovro, Domagoj MADUNIĆ. 2014. Venecija i Dubrovnik u vrijeme velikog potresa 1667. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 52/1: 173-218.
- KUNČEVIĆ, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MAYHEW, Tea. 2008. *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella.
- MARIĆ, Marinko. 2020. Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu tijekom 17, 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere na dubrovačkoj granici. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 62: 171-190.
- MITIĆ, Ilija. 1964. Jadranske republike Dubrovnik i Venecija. *Dubrovnik* 4: 35-47.
- MORONI, Marco. 2011. *L'impero di San Biagio. Ragusa e i commerci balcanici dopo la conquista turca (1521-1620)*. Bologna: Il Mulino.
- ORLIĆ, Djuro. 1956. Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku. *Gradja* II: 47-64.
- PASTOR, Ludwig von. 1932. *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, sv. XIV/1. Roma: Desclée.
- RAVANČIĆ, Gordan. 2010. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348-1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- RAVANČIĆ, Gordan. 2018. Crna smrt 1348. godine u Dubrovniku – godina krize i solidarnosti. U *Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje*, ur. Gordan Ravančić, 11-34. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

- SIGNOROTTO, Gianvittorio, Maria Antonietta VISCEGLIA, ur. 1998. *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro” della politica europea*. Roma: Bulzoni Editore.
- SLACK, Paul. 1981. The Disappearance of Plague: An Alternative View. *The Economic History Review* 34/3: 469-476.
- VAREZIC, Nikša. 2018a. *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovnik.
- VAREZIC, Nikša. 2018b. Solidarnost u doba krize: rimski kardinal „zaštitnik” i Dubrovačka Republika tijekom velikih izazova 17. stoljeća. U *Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje. Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost*, ur. Gordan Ravančić, 35-76. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- VARLIK, Nühket. 2017. “Oriental Plague” or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean. U *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ur. Nühket Varlik, 57-90. Amsterdam: ARC, Amsterdam University Press.
- ZOVKO, Valentina. 2014. Metode i tehnike komunikacije između vlasti i poslanika u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 52/1: 21-49.

In rugaro di buon governo et della preservatione di questo stato:
Dubrovnik Republic and Plague Epidemics - a Case from the
Middle of the 17th Century

This paper follows the diplomatic communication of Dubrovnik Republic with papal Rome, the Kingdom of Naples, Venice and its eastern Adriatic officials, regarding the appearance of plague cases in central and southern parts of Italy, but also on the eastern coast of the Adriatic, starting from 1656 to 1660. Although the Republic was spared in that period, already in 1656 the current difficult epidemiological situation of Rome and Naples had its direct repercussions on Dubrovnik Republic. Namely, the health supervisors of the most important papal port, Ancona, whether due to extreme precautionary measures or some other reason, suspended trade with the Republic due to the entry to Dubrovnik of five ships directed from the plague Naples. That news was also sent to Venice, so Dubrovnik government should have made a diplomatic effort to reject any doubts regarding the common health in the Republic, then to re-establish undisturbed trade with these two very important Adriatic ports. Since the news of the plague in Rome and Naples did not abate, through the constant correspondence with its agents, Republic followed with a great interest the news regarding the spread of the current infection, primarily because of the prompt reaction, in order to protect the common health, also its economic interests. The mentioned epidemic

with all its potential dangers, as well as the accompanying blockade, happened during the Candian War, which kept the Dubrovnik government extremely vigilant, trying to prevent, among other things, any lack of food supplies due to the war-blocked usual supply routes. During the Candian War, especially in periods of plague epidemics - as well as in the specific cases followed by this paper - a motif of good and responsible government is omnipresent within diplomatic mail, otherwise existing in Dubrovnik's public and political discourse since the humanism. Responsible governance presupposed the provision of optimal conditions for survival. As the basic postulate of every rule, including this one in Dubrovnik, responsible government justified the very fact of the acquired legitimacy of power, which came from God himself. Unlike other imagological motives, such as the most common one that referred to the Republic as a "wall of Christianity", used so often tendentiously to gain support for certain own initiatives, or to justify various forms of "politically incorrect" behavior, this one that referred to the Dubrovnik sanitar experience had a real base in the strict practice of the health policy that Dubrovnik Republic tried to implement for ages. As a strong argument Dubrovnik government referred to the only recent case, that one from the summer of 1647, when the territory of the Republic was directly endangered by the plague. This case Republic was presented as a bright example of successful dealing with such a serious threat. Such a confident performance of the Dubrovnik government represents a rare moment within its most often servile diplomatic discourse. This approach was simply necessary, both to confirm the integrity of Dubrovnik's sanitary policy and to prevent negative economic effects, as any discreditation prevented Dubrovnik ships to access foreign ports. Rumors of the plague tended to spread as a fake news for several reasons: to prevent incursions from neighboring, hostile territory, such was a case from the summer of 1659, followed by this paper, when the Ottomans spread rumors about plague in Ottoman Albania trying to prevent looting incursions of Venetian land and naval troops. In this regard, the paper follows the cases when Dubrovnik ships had difficulty in accessing, primarily Ancona, under false accusations regarding the health of their crews, which can be justified in part as a result of great caution against any potential infection, but such actions also can be interpreted as reaction of the Italian trading *milieu* to the serious competitiveness of the neutral Dubrovnik flag during the Candian War. Other cases followed by this paper are reflecting two levels of active engagement against epidemics. The most direct one presupposed a strict series of precautionary measures as well as the even stricter quarantine ones practiced by the Dubrovnik Republic. Its equally active role was within a network that supported a sense of collective responsibility. It presupposed the transmission of any information regarding the spread of the disease in a particular area, for the sake of broader, joint coordination in order to

prevent the inconceivable consequences that any epidemic could leave behind, as any plague epidemic didn't stopped at the certain state borders.

Keywords: Plague, Epidemics, Quarantine, Dubrovnik Republic, Candian War, Health Policy, Sanitary Measures, History of Public Health

Ključne riječi: kuga, epidemija, karantena, Dubrovačka Republika, Kandijski rat, zdravstvena politika, sanitarne mjere, povijest javnog zdravstva

Nikša Varezić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
21000 Split

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

53

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2021.

Poseban broj

*Prema povijesti „nevidljive“ prijetnje: epidemije i
pandemije u Srednjoj Europi i Mediteranu*

Special Issue

*Towards an History of “Invisible” Threat: Epidemics
and Pandemics in Central Europe
and the Mediterranean*

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 53, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Gosti urednici/Guest Editors

Nikola Anušić i Filip Šimetin Šegvić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*